

005308

Houten graftekens in Groningen

Jan Battjes
en Harry de Olde

DE EENVOUDIGSTE GRAFTEKENS ZIJN VAN HOUT GEMAAKT. IN GRONINGEN ZIJN NOG BIJNA HONDERD VAN DEZE GRAFPLANKEN BEWAARD. EEN TOCHT DOOR DE PROVINCIE LAAT NIET ALLEEN EEN GROTE VERSCHIEDENHEID ZIEN, MAAR TOONT OOK HOE DRINGEND NODIG BESCHERMING IS.

Temidden van de lange rijen stenen graftekens vallen ze vaak ternauwernood op. Of ze staan juist eenzaam, dan wel in een klein groepje op een verder leeg grasveld, niet zelden in de buurt van het lijkenhuisje: houten graftekens, de laatste resten van een verdwenen grafcultuur. Was het in de middeleeuwen gebruikelijk een houten kruis op het graf te plaatsen, na de Reformatie bepaalde men zich tot een paal of een plank, die ter markering bij-

voorbeeld van een huismerk werd voorzien. Wie zich een liggend of staand grafteken van steen kon en wilde veroorloven, gaf een opdracht aan een steenhouwer. Maar het houten grafteken bleef nog lange tijd in zwang: het beperkte zich beslist niet tot de graven der armen, die trouwens in veel gevallen helemaal geen graftekens kregen, of ten hoogste een treurboompje of een struik.

Gaandeweg, en zeker in de loop van de negentiende eeuw, kreeg het stenen grafteken toch de voorkeur en namen de houten exemplaren in aantal af. Ze werden in hoofdzaak nog op de graven van minder draagkrachtigen geplaatst, dikwijls op het deel van de begraafplaats dat was bestemd voor graven van de 4e klasse, respectievelijk op de 'armen-lap'. Na de Tweede Wereldoorlog werden ze uitzondering. Omdat de levensduur beperkt is, stammen de in de provincie Groningen bewaard gebleven grafplanken – voor zover nog leesbaar – uit de periode 1892 tot 1959.

1 Grafplank met halfronde beëindiging en horizontale schou- ders op de begraafplaats in Den Anel. Geschilderde omlijsting met smalle, evenwijdige streepjes als illusie van een frijnslag in steen. De tekst is met een Engelse filet afgesloten. De plank is onderaan verrot en ligt daarom nu opgeslagen.

2 Houten grafteken op het kerkhof van Thesinge, een van de oudste nog bewaard geblevene in de provincie Groningen. Verzorgde classicistische vormgeving en beschildering. De zijkanten zijn afgebijloend. De tekst is met een Engelse filet afgesloten. De onderzijde van de plank is vernieuwd.

De gedaante van houten graftekens

De houten graftekens op de Groninger kerkhoven en begraafplaatsen zijn stevige, geschaafde eiken of grenen planken. Doorgaans zijn ze 28 tot 36 cm breed en 4,5 tot 6 cm dik. In originele staat zijn de planken 140 tot 180 cm lang; 40 tot 50 cm van deze lengte verdwijnt in de grond. De gedaante is die van de hardstenen staande graftekens, al vergt het materiaal van de laatste een ietwat forsere uitvoering, met een dikte van ten minste 6 cm en een breedte van 30 tot 40 cm. Aan de bovenzijde kunnen de planken in hoofdzaak op vier manieren zijn afgewerkt: halfronde, recht, driehoekig of in vrije vormen (zie de tekeningen). Veelvuldig zien we een halfronde beëindiging, meestal met aan de zijkanten een horizontale of glooiende schouder. Ook deze vormgeving is identiek aan die van het merendeel van de staande stenen graftekens: van enige afstand zijn goed onderhouden houten en stenen graftekens van deze vorm alleen door het geoefende oog van elkaar te onderscheiden.

Een andere bekroning is die met een afzonderlijk plankje, dat aan alle zijden van de plank oversteekt, als een onvolkomen benadering van de klassieke kroonlijst. De bovenzijde van het plankje is vlak of flauw hellend; de zijkant is recht of van een profiel voorzien. Het kan alzijdig door vier latjes worden ondersteund, maar deze verfijning ontbreekt ook dikwijls. De vorm komen we in stenen uitvoering eveneens tegen, zij het dat de ondersteuning daar niet is aangebracht.

Een derde mogelijkheid is de driehoekige beëindiging. De tophoek kan vrij scherp (begraafplaats Bedum, idem

Zandweer) tot uitgesproken stomp (Gemeentelijke begraafplaats Hoogezand) zijn.

In een beperkt aantal gevallen is de timmerman of stelmaker wat fantasierijker te werk gegaan. Zo kan een driehoekige top door het inzagen van de plank van een soort spruitstukken worden voorzien. Planken op het kerkhof van Rottum en de begraafplaatsen in Middelstum en Usquert zijn voorbeelden daarvan.

Ook kunnen de zijkanten half- of kwartcirkelvormig zijn ingezaagd. De begraafplaats aan de Kerkstraat in Haren en de begraafplaats in Warffum hebben er zo één, de begraafplaats in Usquert bezit er verschillende. In combinatie met een accoladevormige beëindiging krijgt een plumpe plank dan toch een sierlijke allure. De waardevolle groep houten graftekens in Usquert toont aldus een aantal mogelijkheden tot vormgeving met een eigen identiteit. De aard van het materiaal staat dat bij de stenen graftekens niet of nauwelijks toe.

De zijkanten zijn vrijwel altijd geheel vlak; alleen twee planken op de oude begraafplaats in Appingedam en het kerkhof van Thesinge zijn afgebiljoend.

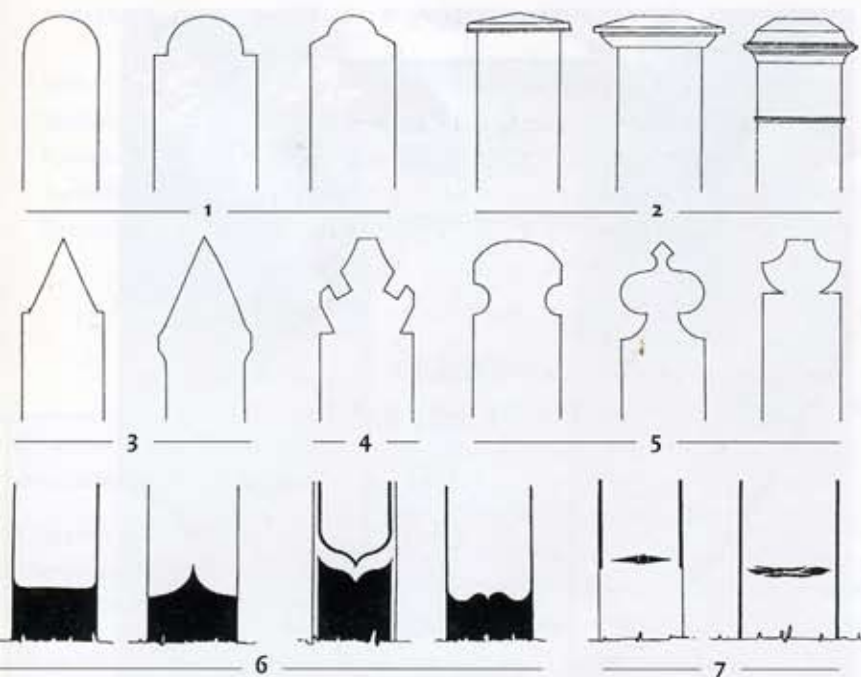
Meestal is de plank simpelweg in de aarde ingegraven. Enkele malen is zij door bakstenen omkaderd of in beton verankerd, waarschijnlijk secundair nadat het onderste deel van de plank was verrot. Voorbeelden zien we op de oude begraafplaats in Appingedam, de Eshof in Haren en de kerkhoven van Jukwerd, Thesinge en Zuidbroek.

Schilderwerk

Het schilderwerk werd doorgaans aan een vakman toevertrouwd, al is ook huisvlijt voorgekomen. De voorzijde van de plank werd wit geschilderd, meestal met een smalle zwarte rand. Een enkele maal, zoals op de begraafplaats in Den Aniel, heeft de schilder met die rand de frijnslag van de afwerking van een stenen exemplaar nagebootst. De drie planken op de joodse begraafplaats – onderdeel van de Algemene begraafplaats – in Leens zijn later bij een ongelukkig uitgevoerde renovatie licht blauwgrijs geschilderd.

Het onderste deel van de plank is meestal geteerd of zwart geverfd, het zwart met een rechte of gebogen lijn, vaak accoladevormig van het wit afgescheiden (zie de tekeningen). Dat gebeurde naar analogie van de zwart geteerde of grijs gepleisterde plint van gebouwen, waarmee bescherming werd nagestreefd en waardoor opspattende modder minder opvalt.

Op het witte fond zijn in zwarte letters de personalia van de overledene geschilderd, soms vergezeld van een korte aanduiding als 'Rustplaats van', een wens 'Rust zacht', of de vermelding van de gezinsleden die de gestorvene naliet. Korte verzen zijn te lezen op het kerkhof van Rottum en de begraafplaats in Middelstum, langere verzen op het kerkhof van Midwolda en de Zuiderbegraafplaats in Groningen. De belettering is van sterk uiteenlopende kwaliteit: van een artistiek lettercorps als op de plank op het kerkhof

1 Drie vormen van halfronde beëindiging: zonder schouder, met horizontale schouder en met glooiende schouder 2 Drie vormen van classicistische beëindiging 3 Twee vormen van driehoekige beëindiging 4 Beëindiging met 'spruitstukken' 5 Vrije vormen, ontstaan door het halfronde inzagen van de plank 6 Vier vormen van een geschilderde plint 7 Twee vormen van afsluiting van een tekst.

3 Grafplank met driehoekige beëindiging op de begraafplaats in Zandweer. Afdekking met een strook zink.

FOTO'S HARRY DE OLDE

4 Grafplank met een beëindiging van 'spruitstukken' op de begraafplaats in Middelstum.

5 Een van de grafplanken met fantasierijke vormgeving op de begraafplaats in Usquert, primitief geschilderd en met een niet zo erg treurende boom.

van Engelbert tot een kriebelige cursief. De teksten worden soms door een eenvoudig ornament afgesloten, in de trant van het Engelse filet, waarmee in de typografie bijvoorbeeld hoofdstukken worden gescheiden.¹ Daarvoor werd een sjabloon gebruikt.

De halfronde en driehoekige beëindigingen lenen zich voor enige picturale versiering. Het is opvallend dat, een enkele uitzondering daargelaten, daarvoor in de gehele provincie een meestal iele afbeelding van een treurboom – veelal een treurwilg – werd gekozen. In Middelstum zien we een vlinder, in Thesinge palmtakken. Op de begraafplaats in Warfhuizen is een halfcirkelvormige figuur als van een opkomende zon in de plank gesneden. Het mooiste snijwerk bevond zich op een plank op het kerkhof van Midwolda. Zowel de uitgebreide tekst voor een in 1858 overleden molenbouwer als de afbeelding van de molen van Brittil waren verhoogd gesneden. De plank is door nazaten ter herstelling meegenomen en keerde niet terug.²

De achterzijde van de plank is wit of zwart geverfd. Grafverzen, die in Groningen zo vaak op staande stenen graftekens zijn te lezen, hebben we op de achterkant van de houten graftekens niet gezien; versieringen zijn uiterst zeldzaam.

Een enkele maal is de tekst niet geschilderd, maar ingesneden of ingekerfd: zo op de Zuiderbegraafplaats in Groningen, de begraafplaats in Uithuizermeeden, de kerkhoven van Uitwierde en Zuidbroek en op de begraafplaats in Kiel-Windeweer op een grafplankje klein formaat. Een plank op de Gemeentelijke begraafplaats in Hoogezand met ingekerfde tekst is wellicht een vernieuwde. Deze teksten zijn langer houdbaar dan de geschilderde.

Bescherming en vervanging

In onbeschermde toestand heeft hout in de buitenlucht een beperkte levensduur. Een eiken plank kan het onder gunstige omstandigheden wel tachtig jaar uithouden, een grenen plank is eerder verrot. De kopse bovenkant en het deel vlak boven het maaiveld hebben het meest van vocht te lijden. Het rottingsproces wordt door schilderen ten hoogste vertraagd. De afdekking met een horizontaal plankje is nuttig, maar de spijkers en de naden leiden op hun beurt tot verzwakking.

Daarom zijn veel planken terstond of naderhand van een over de bovenzijde gelegde strook lood of zink voorzien. Op de Zuiderbegraafplaats in Groningen komt een afdekking met ijzer voor; een verdwenen grafteken op het kerkhof van Meeden was ook met ijzer gedekt.

Op soortgelijke wijze kan de onderzijde van de plank met lood of zink worden omhuld. Roestvrij staal werd op het kerkhof van Muntendam gekozen. Op de begraafplaats in Bedum is de geheel of gedeeltelijk vernieuwde plank in een metalen houder geplaatst. We zien dat ook op het kerkhof van Zuidbroek. Op de uitbreiding van het kerkhof van Midwolda zijn zelfs twee planken geheel met zink bekleed; de tekst is vervolgens op het zink geschilderd. De planken van de joodse begraafplaats in Leens zijn er nu in drie vitrines van zink en glas opgesteld.

Wanneer het verval verder is voortgeschreden, kan de plank geheel of gedeeltelijk worden vervangen. Het laatste is op het kerkhof van Thesinge gebeurd, waar het onderste deel van de plank is vernieuwd. Volledig nieuwe planken staan op de begraafplaats in Kiel-Windeweer, op de Zuiderbegraafplaats in Groningen en waarschijnlijk op de begraaf-

¹ In de boekdrukkunst is een filet een lijn die ter onderlinge afscheiding of afsluiting tussen of onder hoofdstukken wordt geplaatst. Een Engelse filet is een scheidings- of sluitlijn die in het midden dik is en naar de uiteinden scherp uitloopt.

² Vriendelijke mededelingen van de heer J.D. Medendorp te Zuidlaren en drs. V.H.M. Timmer te Leek. Zie ook Felix Rutten, 'Oliemolens in Groningen en Drenthe', *Molnologie* 13 (2000), pp. 1-55, hier 20.

6 Een geheel met zink bekleed houten grafteken op het kerkhof van Midwolda. Tekst en boom zijn opnieuw op het zink geschilderd.

plaatsen in Bedum en Onstwedde. Een extreme metamorfose is die op de begraafplaats bij Thesinge, waar een stenen grafteken sinds kort de plaats van het houten inneemt; de originele plank bleef helaas niet bewaard en de tekst is slechts zeer onvolledig overgenomen.³

Wat ons nog rest

We moeten ons nu beraden op wat ons nog rest. Al kan Groningen zich niet meten met de begraafplaats in het Drentse Veenhuizen, waar meer dan veertig houten graftekens gespaard zijn gebleven, in verschillende Groninger dorpen hebben we nog respectabele aantallen ontwaard. De grootste en tegelijk meest interessante collectie is die op de begraafplaats in Usquert. Daar zijn nog elf houten graftekens te vinden, de meeste in redelijk goede staat. Het kerkhof van Zuidbroek telt er tien, alle met horizontale, classicistische afdekking; voor een deel zijn er slechts ingekorte fragmenten bewaard. De begraafplaats in Middelstum kan op acht grafplanken bogen. De begraafplaats in Warffum is nog zeven houten graftekens rijk. Voor het overige treffen we verspreid over de provincie nog zevenendertig kerkhoven en begraafplaatsen aan, waar een tot vier grafplanken zijn overgebleven.

Van ettelijke planken is de tekst geheel of vrijwel geheel verdwenen. De ouderdom is daarom niet meer vast te stellen. Van de met zekerheid te dateren graftekens zijn die op het kerkhof van Thesinge en een op het kerkhof van Uitwierde de oudste: beide stammen uit 1892. Het jaartal 1812 op een van de planken op de joodse begraafplaats in Leens is misleidend: het behoort 1912 te zijn. Overigens zijn bij het overschilderen van de drie planken aldaar ook nog eens twee verwisseld.⁴

7 Langgerekte grafplank met grafvers op de Zuiderbegraafplaats in Groningen. De plank is met een strook ijzer afgedekt. Versiering met een miniem treurboompje.

De laatst gedateerde plank in oude trant staat op de Gemeentelijke begraafplaats in Hoogezand: zij draagt het jaartal 1959. De laatste jaren verschijnen opnieuw houten graftekens op de Groninger dodenakkers: soms in traditionele uitvoering, zoals op het kerkhof van Rottum, soms in vrije, 'moderne' vormen en uit hardhout gehakt. Wanneer we schrijven dat op 41 van de 311 Groninger kerkhoven en begraafplaatsen in totaal nog 98 houten graftekens van oudere datum zijn te vinden, is dat waarschijnlijk al niet meer waar. Niet elke week inspecteren wij het bestand. Meermalen zijn ze als het ware onder onze ogen verdwenen. Zo leden in de afgelopen jaren, om slechts enkele dorpen te noemen, Hoogezand, Kropswolde, Meeden, Oude Pekela, Sappemeer, Sellingen en Westerlee onnodige en onherstelbare verliezen. Anderzijds zijn in de verschillende baarhuisjes, schuurtjes en aanbouwsels bij de kerken en op de begraafplaatsen nog enkele bewaard. Ten slotte bevinden sommige grafplanken zich in musea of in particulier bezit. Leden van historische verenigingen en van werkverbanden tot beheer van kerkhoven en begraafplaatsen beijveren zich vaak om grafplanken te beschermen en te conserveren, maar elders heerst willekeur. Daarom behoren alle nog gespaard gebleven graftekens te worden beschermd. Een zorgvuldige documentatie zij daarvoor de grondslag.

J. Battjes (Telstar 34, 9602 ZW Hoogezand, telefoon 0598-320 725, jbattjes@home.nl) is bouwhistoricus. H.G. de Olde (Domineeskamp 8, 9471 BG Zuidlaren, telefoon 050-409 12 82) is rustend zenuwarts. Zij delen een grote belangstelling voor de grafcultuur.

3 Vriendelijke mededeling van de heer P. Huisman te Thesinge.

4 Vgl. C.A. van der Berg, *De Joodse Gemeenschappen in Noordwest-Groningen 1751-1947* (Groningen 2000) 98, 99, 101.